

The history of the development of the inspection process in criminal proceedings

Alisher IMOMNAZAROV¹

Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

ARTICLE INFO

Article history:

Received October 2024

Received in revised form

15 November 2024

Accepted 25 November 2024

Available online

25 December 2024

Keywords:

inspection institution,
investigative action,
criminal procedure
legislation,
crime scene,
corpse inspection.

ABSTRACT

The article provides a detailed analysis of the historical development of the inspection institution in criminal proceedings, examining the main stages of its emergence and formation. It highlights the earliest forms of investigative inspection reflected in the Laws of Manu in India, Chinese medical sources, and the Carolina Laws, as well as the activities of special investigators known as "khoyakh" during that period. The development of the inspection institution is thoroughly studied through Islamic sources, particularly the inspection rules in the Quran, legislation of the Russian Empire, the Criminal Procedure Codes of the RSFSR of 1922 and 1929, the Criminal Procedure Code of the Uzbek SSR of 1959, and the Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan during the independence period. The article provides scientific and theoretical analysis of various types of investigative inspection that evolved throughout history, including crime scene examination, corpse inspection, and document inspection, along with their procedural requirements and documentation specifics. Additionally, the article discusses the current significance of this institution, its scope of application, and issues related to its further improvement.

2181-1415/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol5-iss12/S-pp299-312>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Independent researcher, Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan.

Жиноят процессида кўздан кечириш институтининг ривожланиш тарихи

Калит сўзлар:

кўздан кечириш
институти,
тергов ҳаракати,
жиноят-процессуал
қонунчилик,
ҳодиса жойи,
мурдани кўздан кечириш.

АННОТАЦИЯ

Мақолада жиноят процессида кўздан кечириш институтининг ривожланиш тарихи, унинг пайдо бўлиши ва шаклланишининг асосий босқичлари чуқур таҳлил қилинган. Кўздан кечириш тергов ҳаракатининг дастлабки кўринишлари Ҳиндистоннинг Ману қонунларида, Хитой тиббиёт манбаларида, Каролина қонунларида акс этганлиги, шунингдек бу даврда “кҳоях” деб аталувчи махсус изкуварлар фаолият юритганлиги ёритилган. Ислом дини манбалари, хусусан Қуръони Каримдаги кўздан кечиришга оид қоидалар, Россия империяси давридаги қонунчилик ҳужжатлари, 1922, 1929-йиллардаги РСФСР Жиноят-процессуал кодекслари, 1959 йилги Ўзбекистон ССР ЖПК ҳамда мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси ЖПКда кўздан кечириш институтининг ривожланиши батафсил ўрганилган. Тарихий тараққиёт жараёнида кўздан кечириш тергов ҳаракатининг ҳодиса жойини, мурдани, ҳужжатларни кўздан кечириш каби турли кўринишлари, уни ўтказиш тартиби ва процессуал расмийлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шунингдек, ушбу институтнинг бугунги кундаги аҳамияти, қўлланилиш доираси ва уни янада такомиллаштириш масалалари ёритиб берилган.

История развития института осмотра в уголовном процессе

Ключевые слова:

институт осмотра,
следственное действие,
уголовно-процессуальное
законодательство,
место происшествия,
осмотр трупа.

АННОТАЦИЯ

В статье подробно анализируется история развития института осмотра в уголовном процессе, основные этапы его возникновения и формирования. Освещены первые формы следственного осмотра, отраженные в законах Ману в Индии, китайских медицинских источниках, Каролинских законах, а также деятельность специальных следователей, известных как «кхоях» в тот период. Подробно изучено развитие института осмотра в исламских источниках, в частности правила осмотра в Коране, в законодательных актах Российской империи, в Уголовно-процессуальных кодексах РСФСР 1922, 1929 годов, в УПК Узбекской ССР 1959 года и в УПК Республики Узбекистан в годы независимости. В процессе исторического развития научно-теоретически проанализированы различные виды следственного осмотра, такие как осмотр места происшествия, осмотр трупа, осмотр документов, порядок их проведения и особенности процессуального оформления. Также освещены современное значение данного института, сфера его применения и вопросы его дальнейшего совершенствования.

Кўздан кечириш тергов ҳаракати энг қадимий институтлардан бири саналади. Зеро, жиноят ҳолатлари бўйича кўздан кечириш тергов ҳаракати ҳақидаги дастлабки маълумотлар Ҳиндистоннинг Ману қонунларида акс этган. Унда овчилар жиноятларни изидан аниқлашга, уларнинг ҳаракат йўналишини белгилаб, жиноятчилар сонини аниқлашган [1].

Ганс Гросснинг ёзишича, ўша даврдаги изқуварлар йўқолган ҳайвонлар ва инсонларни ҳодиса жойини кўздан кечириш орқали топиб бериш билан шуғулланган. Ҳиндистонда ушбу фаолият билан шуғулланувчи шахслар “кхоях” деб аталган [2, С. 188]. Ҳақиқатни аниқлашда сўлак ва оғизни, тилни кўздан кечириш орқали айбдорлик ёки айбсизликни аниқловчи усуллар ҳам қўлланилган, масалан, гумонланувчининг оғзига қуруқ гуруч доналари қўйилиб савол берилиб унга жавоб олиш учун тупуриш сўралган, инсон ёлғон гапирганда оғзи қуриб қолиши натижасида гуруч оғиз қисмига ёпишиб қолган [3, С. 16].

Хитой тиббиёт манбаларидан ҳисобланган “Си-Юань-лу” асарида мурдани кўздан кечиришга оид тартиблар ёзилган бўлиб, унда мурдани кўздан кечириш тартиблари баён қилинган [4, С. 186].

1532 йилда қабул қилинган Каролина қонунлари 149-моддасида мурданинг расмий кўмилишидан олдин дастлабки мажбурий кўздан кечириш (текшириш) тартиби жорий қилинган.

Ислом дини манбаси бўлган Қуръони Каримнинг Юсуф сурасида Юсуф алайҳиссаломга бой аёл ошиқ бўлганлиги ва уйга жалб қилиб эшикни ёпганлиги, Юсуф алайҳиссалом уйдан қочиб чиқаман деганда аёл унинг орқа томондан кийимини тортиб йиртганлиги ҳамда шу пайтда унинг эри келиб бўлган ҳолатдан изоҳ сўраганда аёл унга ҳамла қилинганлигини айтганлиги ёритилган. Шунда бир гувоҳ “Агар унинг кўйлаги олд томондан йиртилган бўлса, бас хотин рост айтибдир, у ёлғончидир...”, “агар унинг кўйлаги орт томондан йиртилган бўлса, бас, хотин ёлғон гапирибди, у (Юсуф алайҳиссалом) ростгўйлардандир-деди” [5, С. 165]. Демакки, ушбу оятда кўздан кечириш орқали инсон ҳолатига баҳо берилган ва ҳақиқат аниқланган. Исломда кўздан кечириш тергов ҳаракати қозиликлар томонидан амалга оширилиб, инсон тақдирини адолатли ҳал қилишда фойдаланилган. Асосан кўздан кечириш қозилик суди фаолият юритадиган жойларда ўтказилган.

Европада папа Иннокентий III одам ўлдириш жинояти бўйича жабрланувчининг ўлими сабабини аниқлашни тиббиёт ходими томонидан кўздан кечириш тартиби орқали жорий қилган [6, С. 306].

Людовик XIV даврида эса Ордонанс қонунлар тўплами жорий қилиниб, унга кўра, шифокорлар томонидан мурдани кўздан кечириш тартиби белгиланган [7, С. 255].

Кўздан кечириш энг кўп бажариладиган тергов ҳаракатларидан бири бўлиб, ушбу процессуал институтнинг шаклланиши ва ривожланишининг тарихий жиҳатлари билан боғлиқ масалалар янада қизиқарли ҳисобланади. Бу унинг ҳуқуқий табиатини, шунингдек, замонавий тушунчасининг хусусиятларини яхшироқ билишга ёрдам беради.

Тергов ҳаракати сифатида кўздан кечиришни ҳуқуқий тушуниш хусусиятларини этимология, тарих ва ҳуқуқ назариясини ҳисобга олган ҳолда аниқлаш, шунингдек, буларнинг дастлабки тергов жараёнида асосий ўринни эгалловчи кўздан кечириш ҳаракатини мустақил тергов ҳаракати сифатида тушуниш каби замонавий ёндашувни шакллантиришга таъсирини ўрганиш жуда аҳамиятлидир.

“Кўздан кечириш тергов ҳаракати” тушунчасини ҳисобга олиб, унинг этимологиясига, яъни “кўздан кечириш” сўзининг маъносига мурожаат қилиш лозим. Шундай қилиб, “кўздан кечириш” кимгадир ёки бирор нарсага турли томондан қараш, батафсил текшириш, атрофга назар ташлаш, баъзи ҳолларда эса текшириш маъноларини англатади” [8].

Кўздан кечириш ҳаракатини ўтказиш ҳақида тарихда тўғридан-тўғри кўрсатмалар йўқ, лекин қонун нормаларининг талқини бизни Ярославнинг 1016 йилги “Рус ҳақиқати”га олиб боради, унинг 77 – параграфида шундай дейилади: “Агар ўғри аниқланмаган бўлса, унда уни излар орқали қидириш лозим; агар из қишлоқ ёки савдо лагерида бўлса, агар одамлар изни тақдим этмаса, терговга бормаса ёки куч ишлатиб буни рад этса, демак, улар ўғирланган нарсани ва князь ғазнасига жарима тўлашларига тўғри келади; агарда из катта савдо йўли устида йўқолган бўлса ва яқин атрофда ҳеч қишлоқ ёки аҳоли яшайдиган манзил мавжуд бўлмаса, унда князь ғазнасига жарима ҳамда ўғирланган нарса тўланмасин” [9].

Ушбу нормани шарҳлаш ортидан жиноий ҳодисани изларга оид тасвир орқали тиклашда изларнинг бирламчи аҳамият касб этганлигини ва уларни авваламбор тўғри қайд қилиш лозим деган хулосага келиш мумкин. Демак, ушбу ҳолатда кўздан кечириш ҳаракатини амалга ошириш тўғрисида дастлабки ишоралар айнан Ярослав Мудрийнинг Рус ҳақиқатида берилган десак бўлади.

“Жиноят-процессини тартибга солиш масалалари “Рус ҳақиқати”да келтирилган, унда қидирув жараёни ҳақида айтилган ва у жиноятчи топилгунга қадар чўзилган” [10, С. 409-412], “1550 йилдаги “Суд қонунлари”да “одамларни уриш”, қароқчилик ва талончилик ҳамда тергов ва умумий тинтув ҳолатлари ҳақида баён қилинган” [11, С. 214]. Бу умумий тинтув жиноятчиларни ҳибсга олиш ва мол-мулкни тортиб олиш учун қидириш мақсадлари асосида амалга оширилган. “17 асрнинг ўрталарида, қидирув, сўроқ қилиш, юзлаштириш, рўйхатга олиш ва буйруқ китобларидан маълумотларни тўплаш каби тергов ҳаракатларини амалга ошириш билан суд-қидирув характерининг умумлаштирилган шакли пайдо бўлган” [12, С. 47-49; С. 133-137].

Биринчи марта кўздан кечириш атамасининг қонунларда акс этиши 1529, 1566, 1588 йилларда Литва Буюк Герцоги Низоми билан тартибга солинган. Хусусан, 1588 йилги Низомнинг IV бўлими 9-бандида ушбу ҳаракат натижалари бўйича расмий ҳужжатни тузиш мажбурий эканлиги ҳамда иштирокчиларнинг имзоси ва муҳри қўйилиши тўғрисидаги қоида – “квита” киритилган [13, С. 147].

Кўздан кечириш ҳақидаги кейинги қайдларни 1649 йилги Рус собори қонунда кўришимиз мумкин бўлиб, унда ҳам кўздан кечириш номини келтирмасдан изларни эслаб ўтиш тенденцияси давом этган [14].

Қонун чиқарувчи ўша даврга хос ҳуқуқий саводхонлик туфайли “кўздан кечириш” ва “тинтув” каби икки бутунлай бошқа тушунчаларни бир-бирининг ўрнида қўллайди. Бироқ мавжуд билимлар асосида олимлар қонун чиқарувчи воқеа жойини кўздан кечиришни назарда тутган, деб ҳисоблайди.

Тергов амалиётида тергов тартиби махсус қирол фармонлари билан тартибга солинган ҳолатлар мавжуд. Пётр I ўз фармони билан судни маъмурий ҳокимиятдан ажратишга ва терговни суд жараёнига киритишга ҳаракат қилган. “1697 йилдаги Пётр I фармонида “суд ва юзлаштириш бўлмайди, балки барча ишлар қидирув орқали бошқарилади”, деб ёзилган” [15, С. 568].

Кўздан кечириш ҳақида қўшимча маълумотлар 1715 йилги Ҳарбий Артикулда келтирилган бўлиб, унда мурдани судда кўздан кечириш қайд этилган: “Бундай ҳолатда судьяга мурда қайси қурол билан ўлдирилгани ёки жароҳатланганини аниқлаш муҳим ҳисобланган. Судья осонлик билан ўлдириш мумкин бўлган қуроллар: болта, қозик, пичоқ ёки бошқа тўғли нарсалар, аксинча, кичик таёқ ва пичоқлар билан эса ўлдириш осон эмаслиги каби масалалар текширилган” [16]. Ушбу таҳлил исботлаш усулига жиноятчи томонидан айбига иқдор бўлиш ва гувоҳларнинг кўрсатмаларига қараганда камроқ аҳамият берилган, деган хулосага келиш мумкин. Кейинчалик бу хулоса совет қонунчилигининг асосини ташкил этган. Бош прокурор ҳисобланган А.Я. Вишинский “тан олиш-далилларнинг қироличаси”, деб ҳисоблаган, бу замонавий жиноят иши юритувининг диаметрик қарама-қаршилиги ҳисобланади.

Ўша давр олимлари жиноят процессининг назарияси ва амалиётини таҳлил қилиб, (1649 йилдаги Қонунлар тўплами, Пётр I ҳарбий қоида ва низомлари, губернияларни бошқариш тартиби (1775) ва XIX асрнинг немис инквизиция жараёни) кабиларни тайёрладилар. Россия империяси қонунлари кодекси 1835 йил 1 январдан кучга кирди [17, С. 39].

Қонунлар кодексида жиноят қуролидаги изларни кўздан кечириш ва тадқиқ қилиш, кўздан кечиришни тайинлаш ва ўтказиш ва бошқа тергов ҳаракатлари назарда тутилган эди. Шу пайтдан бошлаб, жиноят изларини тасвирлаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш сезиларли даражада ривожланди; ҳуқуқбузарлик натижасида қолдирилган изларни аниқлаш, қайд этиш, олиб қўйиш ва тадқиқ этиш усуллари ва воситаларини ишлаб чиқилди; тергов ва суд ҳаракатларини ўтказиш технологияси ва тактикаси ҳамда айрим турдаги жиноятларни тергов қилиш усуллари яратилди.

Шунингдек, ушбу жиҳатлар юзасидан А.Ф. Кони, В.К. Случавский, Н. Розин, И.Я. Фоинитский, Г. Фельдштейн, К. Арсениев, А.Чебишев-Дмитриев, Ф.Талберг, С. Викторский ва бошқалар [18] олимлар тадқиқот олиб борганлар. Тайёргарлик ҳаракатлари, ҳодиса жойида терговчи ҳаракатлари тартиби, ҳодиса (жиноят) жойини кўздан кечириш баённомаси тузилиши дастлаб биринчи Ганс Гросс тадқиқотларида батафсил тасвирланган [19, С. 153-169].

Франция Жиноят-процессуал кодекси қабул қилингач (1808 йил) кўздан кечириш тергов ҳаракатини ўтказиш тартиби жорий қилинган.

Кўздан кечириш тергов ҳаракати институтининг биринчи тўла-тўқис тилга олиниши 1864 йилги жиноят иш юритуви Низомида ўз аксини топган бўлиб, унда шундай дейилади: “Тинчлик судьяси ишга оид қарорини, агар у кўздан кечиришни ўтказишни зарур деб ҳисобласа ёки тарафларга ёхуд полицияга ишда зарур бўлган ҳар қандай маълумотни тақдим қилиш ёки тўплашга кўрсатма берса, ўз хоҳишига кўра кечиктириши мумкин”.

Низомга кўра, кўздан кечиришга оид ваколатлар тинчлик судьяларига ёки уларнинг номидан маҳаллий полицияга берилган. Ушбу Низомда кўздан кечиришни ўтказишга оид биринчи қоидалар шакллантирилган, шунинг учун 108-қоидага кўра шундай деб айтилган: “Кўздан кечириш, гувоҳлантириш ва тинтув камида иккита гувоҳ ва ушбу ҳаракатларга олдиндан чақирилмаган ҳолда келадиган шахслар иштирокида амалга оширилади” [20].

Яна бир қоидага кўра, фавқулодда ҳоллардан ташқари, кўздан кечиришни кундузги пайтда ўтказиш зарур бўлган. Бундан ташқари, кўздан кечириш давомида “билимдонлар” деб юритиладиган мутахассис иштироки ҳақида ҳам сўз боради. Ҳар қандай соҳада махсус билим керак бўлса, у иштирок этган. Кўздан кечириш якунида барча иштирокчи шахслар томонидан, агар улар саводли бўлса, имзоладиган протокол тузилган.

Шундай қилиб, саводсиз аҳоли протоколларни имзоламаган, протоколни мансабдор шахс томонидан овоз чиқариб ўқиш тартиби таъминланмаган, деган хулосага келиш мумкин.

Низомнинг 4-боби бутунлигича бевосита кўздан кечириш тергов ҳаракатига бағишланган. Демак, бу бобда шундай дейилган: “Кўздан кечириш ва гувоҳлантиришлар давомида суд терговчиси нафақат жиноятнинг аниқ белгиларига, балки жиноят изларини ўраб турган жой ва объектларга ҳам эътибор беради. Агар керак бўлса, у тўғри ўлчовларни ва иложи бўлса, текширилган жойлар ва объектларнинг чизмаларини амалга оширади”.

Ушбу бобнинг талқини бизга ўша пайтда кўздан кечириш 1) ер майдонларини; 2) объектларни кўздан кечириш каби турларга бўлинган деб хулоса қилиш имконини беради. Бу хулоса 330-бандда ҳам ўз тасдиғини топган бўлиб, унда “алоқадор кишилар орқали гувоҳлантириш ва терговга тортиладиган предметлар асосида, суд терговчиси дастлабки ташқи кўздан кечиришни амалга оширади ва жиноятнинг аниқ белгилари, агар мавжуд бўлса, шунингдек текшириладиган объектларнинг ҳолатида юз берган барча ўзгаришлар тўғрисида ҳисобот тузади” баён этилган. Низомнинг муҳим аҳамияти шундаки, унда биринчи марта “моддий далиллар” атамаси ва унга қўйиладиган талаблар пайдо бўлган.

Шундай қилиб, Жиноят ишини юритиш тўғрисидаги Низом “кўздан кечириш” ҳаракатини регламенти билан бирга тергов ҳаракатлари тизимига киритилган биринчи ҳужжатга айланди десак бўлади. Низом, албатта, кўздан кечириш каби муҳим тергов ҳаракатининг шаклланишига катта ҳисса қўшган. Муаллифларнинг фикрича, ушбу Низомнинг камчиликларидан бири кўздан кечириш ва гувоҳлантириш тушунчаларини бирлаштирилганлиги ҳисобланади. Ушбу фикрга қўшиламиз, чунки икки алоҳида тергов ҳаракатининг биргаликда изоҳланиши нотўғри.

Кўздан кечириш тергов ҳаракатининг ривожланиши ва ўзида кўплаб криминалистик тадқиқотларни қамраб олиши юзлаб криминалист олимларнинг изланишлари сабабли ривожланди. Жумладан, 1885 йилда А. Бертиллон ҳодиса жойида тавсифловчи ва метрик суратга олиш қоидалари, техникаси ва ускуналарини ишлаб чиқди.

1888 йилда Вильгельм Эбер жиноятчи шахсини аниқлаш учун ҳодиса жойида бармоқ изларининг аҳамияти ҳақида қимматли фикрларни билдирган. “Б.Л. Бразол 1916 йилда “Тергов бўлинмаларига оид қиссалар” номли рисоласини нашр этди. Унда турли объектларни (нарс-буюм, ашёвий далиллар, ҳужжатлар ва ҳ.к.) кўздан кечириш тактикаси ва усуллари баён этилган” [21, С. 23-24, 323].

Муаллифнинг сўзларига кўра, “биз асосий эътиборни кўздан кечириш тергов ҳаракатига, яъни кўпинча жиноятнинг очилишига ва моддий ҳақиқатнинг очилишига олиб келадиган тергов ҳаракатларига қаратишимиз лозим. Афсуски, кўздан кечиришнинг алоҳида аҳамияти ҳар доим ҳам бизнинг амалиётчи-юристаримиз томонидан тўлиқ баҳоланмайди”.

Кўздан кечириш тактикасини ҳисобга олган ҳолда, Б.Л. Бразол уни ўтказиш усуллари кўрсатиш билан чекланмайди. У терговчининг самарали текшириш учун зарур бўлган психологик фазилатларини, мантиқий фикрлаш қобилиятини, содир бўлган воқеаларнинг версияларини илгари суриш қобилиятини батафсил тасвирлаб берган.

У шундай деб ёзади: “Фақат истеъдод ва техниканинг уйғун комбинацияси доимий ижобий натижаларга олиб келади”. У шунингдек, кўздан кечириш тергов ҳаракатига масъулиятли муносабатда бўлиш зарурлигига эътиборни қаратади, чунки суд амалда терговчининг камчиликларини текшириш йўли билан тўлдириш имкониятига эга эмас. Бундан ташқари, Бразол сохта ҳужжатларни кўздан кечириш, гумон қилинувчидан дастхатларни қиёсий ўрганиш учун намуналар олиш ва тадқиқот учун материалларни экспертизага юбориш масалаларига тўхталиб, ўз фикр ва мулоҳазаларини баён қилган. Қўлёзма матнларни кўздан кечириш бўйича тадқиқот усуллари, ҳужжатларни қалбакилаштиришнинг умумий методлари ҳамда уларни идентификация қилиш масалаларини тасвирлаб берган.

Б.Л. Бразол ишининг аҳамиятини баҳолаб, “Криминалистика фанининг шаклланишида унинг роли жуда катта деган хулосага келган бўлсак муболаға бўлмайди, чунки у биринчи марта терговда муваффақиятга эришишни терговчининг шахсий фазилатлари ва унинг илмий методикаси билан боғлаган” [22, С. 53].

Ўша даврдаги даврий нашрларда ушбу оригинал, аммо жуда кам сонли ишлардан ташқари, “айрим техник янгиликлар ёки тергов усуллари ва бошқалар ҳақида қисқача эслатма ва маълумотларни топишимиз мумкин” [23].

Кўздан кечиришларга оид кейинги қонунчилик маълумотномалари 1922 йилдаги РСФСР Жиноят-процессуал кодексларида (айнан шу даврдан бошлаб матнда ЖПК деб юритилган) келтириб ўтилган. Бироқ ҳатто ушбу кодексда ҳам кўздан кечириш ва гувоҳлантириш аралаш ҳолатда белгиланган, муаллифларнинг фикрига кўра, бу нотўғридир. “Кўздан кечириш” тушунчаси шу даврда ҳам қонуний равишда шакллантирилмаган эди. Бироқ 1922 йилги РСФСР Жиноят-процессуал кодексида кўздан кечириш протоколи ишда далил эканлиги белгилаб қўйилган, (62-модда). “Гувоҳларнинг кўрсатмалари, эксперт хулосалари, ашёвий далиллар, кўздан кечириш баённомалари ва бошқа ёзма ҳужжатлар ва айбланувчининг шахсий тушунтиришлари далил ҳисобланади” [24].

“Яна бир кодекслардан бири 1929 йилги Жиноят-процессуал кодекси бўлиб у 175 моддадан иборат” [25]. Ушбу кодексга асосан кўздан кечириш тергов ҳаракати қонуннинг турли моддаларида акс эттирилган.

Кодекснинг 3-боби далилларни тўплаш деб номланади. Ушбу кодекснинг 22-моддасига кўра, жиноят ҳодисаси юз берганлигини аниқлаштиришга қаратилган фактик маълумотлар далил ҳисобланади. Далил сифатида гувоҳлар кўрсатувлари, кўздан кечириш баённомаси, тинтув ва олиб қўйиш ва бошқа ёзма ҳужжатлар, эксперт хулосаси, ашёвий далиллар, жавобгарликка тортилган шахснинг тушунтиришини киритиш изоҳланган.

32-моддада ашёвий далиллар тўлиқ изоҳланиши, муҳрланиши ҳамда кўздан кечириш баённомаси, тинтув ва олиб қўйиш баённомасида акс эттирилади.

33-моддада давлат сири билан боғлиқ ҳужжатларни кўздан кечириш масаласи изоҳланган. Ушбу кўздан кечириш тегишли органларнинг белгилаган тартиб ва прокурор билан келишилган ҳолда амалга оширилади.

34-модда консуллик ваколатхоналар хизмат ёзишмалари кўздан кечирилиши мумкин эмаслиги баён қилинган.

38-моддада кўздан кечириш баённомасида амалга оширилган барча ҳаракатлар кетма-кетликда изоҳланади.

Тарих бу йўл қўйилган хатоларни вақт ўтиши билан баҳолаш имконини берувчи вақт бўлиши баробарида биринчи қадамлар ва уларнинг аҳамиятини кўрсатувчи мезон ҳам ҳисобланади.

Ушбу муҳим мезонлардан бири 1959 йилги Ўзбекистон ССР кодекси саналади. Ушбу кодекс 425 моддадан иборат. Ушбу кодекснинг 3-боби Жиноят ишлари бўйича далиллар деб номланиб, унинг 48-моддаси Жиноят ишлари бўйича исбот қилиниши лозим бўлган ҳолатлар деб номланади. Ушбу моддага кўра:

1) жиноят ҳодисаси (вақт, жой, усул ва бошқа жиноят содир бўлиш ҳолатлари);

2) жиноят содир этилишида айбланувчининг айбдорлиги;

3) айбланувчининг жавобгарлик даражаси ва характериға таъсир қилувчи ҳолатлар;

4) жиноят натижасида етказилган зарар миқдори ва характери.

Ушбу ҳолатларнинг барини кўздан кечириш тергов ҳаракати орқали аниқлаш мумкин ҳисобланади. Кўздан кечиришнинг универсаллиги ҳам шунда.

Ушбу кодексда кўздан кечириш тергов ҳаракати гувоҳлантириш билан бирга изоҳланган ҳисобланади ҳамда 14-бобда жойлашган. Ушбу институтларға кодексда 7 та модда бағишланган бўлиб, 161-167-моддаларни ташкил этган.

Кодекснинг 161-моддаси кўздан кечиришни ўтказиш учун асослар деб номланган. Унда жиноят излари ва бошқа ашёвий далилларни топиш, ҳодиса ҳолатлари ва бошқа ишға алоқадор ҳолатларни аниқлаш мақсадида терговчи жойни, бинони, предмет ва ҳужжатларини кўздан кечиради. Кечиктириб бўлмайдиган ҳолатларда воқеа жойини кўздан кечириш жиноят ишини кўзғатишдан олдин ҳам амалға оширилиши мумкин. Ушбу ҳолатда кўздан кечириш тергов ҳаракати якунланиши билан жиноят иши кўзғатилади.

Кодекснинг 162-моддаси кўздан кечириш тартиби ва вақти деб номланган. Унга кўра кўздан кечириш тергов ҳаракатида холислар иштирок этиши лозимлиги изоҳланган. Кўздан кечириш жойи ушбу тергов ҳаракати тугаллангунға қадар ўраб олиниши ва хавфсизлиги сақланиши мумкин. Фикримизча, ушбу нормани амалдаги Жиноят-процессуал кодексида ҳам киритилиш мақсадға мувофиқ. Ҳолатдан келиб чиқиб иш жараёниға мутахассислар ҳам жалб қилиниши мумкин ҳисобланади. Ҳолатдан келиб чиқиб терговчи ҳодиса жойи, алоҳида объектларни ўлчаши, фотосуратға олиши, киносёмка қилиши, режалар схемалар тузиши, излардан қолиплар олиши мумкин.

Олиб қўйиш ёки тинтув пайтида аниқланган предметлар ва ҳужжатлар ҳодиса жойида текширилади, агарда бу ҳолатлар узоқ вақт талаб қилса муҳрланган ҳолда олиб иш кўрадиган жойиға олиб кетиб ўша жойда кўздан кечиради. Почта, телеграф жўнатмалари ҳам кўздан кечирилиши мумкин ҳисобланади.

Кодекснинг 163-моддаси кўздан кечириш ва мурдани кўздан кечириш деб номланган. Унда мурдани ташқи кўздан кечиришда терговчи суд тиббиёти соҳасида мутахассис бўлган шифокор ёрдамида амалға оширади. Мурдани ички

тана аъзоларини кўздан кечиришда (вскрытие) суд тиббий эксперт томонидан амалга оширилади. Имкон даражасида ушбу жараёнларда терговчи ҳам иштирок этиши лозим ҳисобланади. Фикримизча, амалдаги ЖПКнинг 138-моддаси яъни мурдани кўздан кечиришга оид нормада мурдани ички тана аъзоларини кўздан кечириш тартибини ҳам киритиш керак.

1959 йилги кодекснинг ўзига хослиги унда эксгумация тергов ҳаракати ҳам мурдани кўздан кечиришга оид 163-моддасида берилганлиги ҳисобланади. Ушбу моддага кўра, терговчи мурдани қабрдан чиқариб олиш учун қарор чиқаради. Чиқариб олиш жараёни терговчи, холислар ва суд тиббиёти соҳасидаги мутахассис, айрим ҳолатларда эса бошқа турдаги мутахассис иштирокида амалга оширилиши мумкин ҳисобланади.

Кодекснинг 164-моддаси гувоҳлантириш деб номланиб, унга кўра гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, гувоҳ ва жабрланувчининг баданида жиноят аломатлари мавжудлиги юзасидан ёки маълум бир воситалар, ашёлар мавжудлигини текширишда амалга оширилади. Ушбу ҳолат суд тиббий экспертиза ўтказишни истисно этган ҳолатларда амалга оширилади. Терговчи гувоҳлантириш учун қарор чиқаради.

Қарор кимга нисбатан чиқарилган бўлса ўша инсон учун мажбурий аҳамиятга эга ҳисобланади. Гувоҳлантириш холислар, шуни талаб қилганда мутахассис шифокор иштирокида амалга оширилади. Терговчи бошқа жинс вакилини яланғочлаш билан боғлиқ гувоҳлантиришда иштирок этмайди. Гувоҳлантириш жараёнида инсонни камситиш, соғлиғига хавфли усулда уни ўтказиш тақиқланади.

Кодекснинг 165-моддаси кўздан кечириш ва гувоҳлантириш баённомаси деб номланиб, унга кўра ушбу ҳаракатларни амалга оширилганда баённома тузилади. Унда терговчи томонидан амалга оширилган ҳамма ҳаракатлар баённомада акс эттирилади.

Кодекснинг 166-моддаси тергов эксперименти деб номланиб, унга кўра жиноят иши учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни аниқлаштириш ва текшириш учун тергов эксперименти ўтказилади. Унда холис ҳамда шунга эҳтиёж сезилганда мутахассис иштирок этиши талаб қилинади. Ушбу жараёнларга гумон қилинувчи, айбланувчи, жабрланувчи ҳамда гувоҳ иштирок этади.

Эксперимент ҳаёт учун хавфсиз бўлиши, инсонларнинг шаъни, қадр қимматини топтамаслиги лозим. Ушбу жараёндаги ҳамма ҳаракатлар баённомада ифодаланиши талаб қилинади.

Қиёсий тадқиқотлар учун намуналар олиш тергов ҳаракати ҳам кўздан кечиришга оид бобда акс этган. Терговчи лозим бўлганда гумон қилинувчи, айбланувчидан текшириш учун излар, бошқа намуналарни олиши мумкин. Намуналар олишда педагог, лозим бўлганда унинг ота-онаси иштирок этади, ҳамда тегишли қарор асосида ўтказилиб, жараён тўлиқ баённомада акс эттирилади.

Хулоса қилиб айтганда, кўздан кечириш гувоҳлантириш тергов ҳаракати билан бир бобда акс эттирилган, ҳамда эксперимент, гувоҳлантириш, текшириш учун намуналар олиш билан биргаликда акс эттирилган. Ушбу тергов ҳаракати тўлиқ баён қилинмаган.

Ушбу кодексда амалдаги кодексдаги кўздан кечиришдаги объектлар яъни теваарак атроф ва ҳайвонларни кўздан кечириш мавжуд эмас.

Амалдаги ЖПКда мурдани ички қисмини очиб текшириш жараёни мурдани кўздан кечириш деб номланган 138-моддада мавжуд эмас. Фикримизча, амалдаги ЖПКга ҳам 1959 йилги мурдани кўздан кечириш тартибидаги нормаларни киритиш лозим.

ЖПКнинг Мурдани кўздан кечириш деб номланган 138-моддада 2-қисм сифатида мурдани ички аъзоларини кўздан кечириш тартибини киритиш ва уни қўйидагича баён этиш таклиф қилинади.

“Мурдани ички тана аъзоларини кўздан кечириш суд тиббиёт муассасасида эксперт томонидан амалга оширилади. Унда кўздан кечиришни ўтказган терговга қадар текширувни амалга оширувчи органнинг мансабдор шахси, терговчи, прокурор қатнашиши мумкин”.

Умуман олганда, ушбу қоидалар Артикул Низомининг кўздан кечириш билан боғлиқ қоидаларини такрорлайди. Шунга қарамасдан киритилган қўшимчалардан: 1) кўздан кечиришни амалга оширишда экспертларнинг иштироки; 2) почта ва телеграф ёзишмаларини кўздан кечириш каби мустақил кўздан кечириш турларини ажратилишини билиб олишимиз мумкин.

Совет иттифоқи даврида кўздан кечириш тергов ҳаракатининг ривожланиши ва концептуал қоидалари Р.С. Белкин ва Ганс Гросснинг илмий нашрларидан фойдаланган ҳолда С.Н. Трегубов, Б.Л. Бразол, И.Н. Якимов, П.И. Тарасов, Р. Адионова, А.И. Винберг, Г.М. Миньковский, Е.Ф. Толмачев, А.Е. Трусков, Б.М. Комаринцев, Б.И. Шевченко, Н.В. Терзиев, В.И. Попов, Н.П. Косоплечев, В.П. Ципковский, И.Е. Быховский, Л.В. Виноцкий, А.И. Манцвотова, Г.В. Карнович, С.И. Поташкин, Г.А. Матусовский, М.Б. Вандер, Д.А. Турчин, В.К. Стринже, П.М. Зуев каби олимлар томонидан таҳлил қилиниб, ўрганилган [26, с. 144-154].

Кўздан кечириш тергов ҳаракати мустақил тергов ҳаракати сифатида қонунчиликда батамом 60 йилларга келиб мустақамланди ва бу РСФСР янги Жиноят-процессуал кодексининг қабул қилиниши билан боғлиқ эди, унга кўра жиноят аломатлари мавжуд бўлиб, уларга асосан дастлабки терговни ўтказиш зарур бўлса, суриштирув органи жиноят ишини кўзғатади ҳамда жиноят-процессуал қонуни қоидаларига асосан жиноят изларини аниқлаш ва мустақамлаш учун кўздан кечириш, тинтув, олиб қўйиш, гувоҳлантириш, ушлаб туриш ва гумонланувчини, жабрланганлар ва гувоҳларни сўроқ қилиш каби шошилинч тергов ҳаракатларини олиб боради [27].

Ушбу кодексда кўздан кечиришнинг:

- 1) воқеа жойи;
- 2) атроф муҳит;
- 3) бинолар;
- 4) предметлар ва ҳужжатлар;
- 5) мурдани кўздан кечириш каби мустақил турлари вужудга келтирилган.

Шунингдек, кўздан кечиришнинг мақсади қонун билан белгилаб қўйилган: “... жиноят ва бошқа моддий далилларнинг изларини аниқлаш, ҳодиса ҳолатини, шунингдек, иш учун тегишли бошқа ҳолатларни аниқлаштириш мақсадида” [28]. Бундан ташқари, жиноят иши кўзғатилишидан олдин кўздан кечиришни амалга оширишга имкон берилган. Кўздан кечириш ҳаракатини ўтказиш давомида камида иккита холиснинг иштироки мажбурий бўлиши талаб қилинган.

Кўздан кечириш тергов ҳаракатининг бошқа элементар жиҳатлари турли криминалист олимлар томонидан ўрганилган ва ривожлантирилган. Мисол учун, Баршев “жиноят ва унинг изларини кўздан кечириш” қоидаларини шакллантирди: Унда,

1) ташқи белгилар ва жиноят излари бўлган барча ҳолатларда кўздан кечирилиши зарур;

2) кўздан кечириш объектидаги мумкин бўлган ўзгаришларни бартараф этиш учун максимал тезликда амалга оширилиши керак;

3) кўздан кечиришнинг предмети ва унга боғлиқ барча нарсалар (кўздан кечириладиган объектга алоқадор нарса-буюмлар) текширилиши керак;

4) кўздан кечириш предмети билан боғлиқ ўзгаришларни батафсил текшириш ва қайд этиш лозим;

5) “кўздан кечириш жараёни ва унинг натижалари тавсифи шунчалик батафсил ва аниқ бўлиши керакки, ушбу ҳужжатлардан фойдаланадиганлар, бу объект орқали аниқ ва тўлиқ тасаввурга эга бўлсинки, худди улар буни ўзлари амалга оширгандек” [29, С. 51].

Қизиғи шундаки, Баршев ўзининг “Махсус жиноят турларини тадқиқ қилиш ва кўздан кечириш усули” деб номланган китобининг 4-бобида нафақат тактик, балки услубий тавсияларни ҳам баён қилган. Бунда терговчи учун қотиллик, ўғирлик, қалбакилаштириш, банкротлик жинояти бўйича тергов ҳаракатларининг кетма-кетлиги ва мазмуни ҳақида қарашлар тавсифланган. Масалан, заҳарланиш орқали содир этилган қотилликни тергов қилишда:

1) касаллик ва заҳарланган одам ўлиши мумкин бўлган тутқаноқ ва аломатларни батафсил ўрганиш;

2) заҳарнинг таъсири ва изларини аниқлаш учун танани ташқи кўздан кечириш;

3) марҳумга алоқадор барча овқатлар, ичимликлар, дори-дармонлар ва ҳатто идишларни кўздан кечириш ва синовдан ўтказиш;

4) агар тананинг ташқи юзасида заҳар аломатлари аниқланса, унда танани ёриб кўриш лозим бўлади.

Шунга ўхшаш тавсиялар бошқа процессуал қўлланмаларда ҳам мавжуд, масалан, А.А. Квачевский полиция суриштирув усуллари ва жиноят содир этишнинг турли усуллари ва жиноятчининг шахсини тавсифловчи белгиларни батафсил баён қилган. У бу белгиларни “моддий кўрсаткичлар” деб атади, уларнинг хилма-хиллиги ва маъносини очиб берди.

Квачевский ёзганидек, инсонни энг яхши танитадиган кўрсаткичларидан бири унинг жиноят жойида қолдирган излари бўлиб, улар жуда хилма-хилдир: оёқ, қўл излари, бармоқ излари, оёқ кийими излари, ҳайвон излари, гумонланувчига тегишли турли майда нарсалар ва ҳоказо.

А.А. Квачевскийнинг иши “Назарий ва амалий қўлланма” деб номланган китобида алоҳида тергов ҳаракатларини ўтказиш усуллари батафсил тасвирлаб берган. “Улар орасида адабиётларда биринчи марта дастлабки тергов ҳаракатлари гуруҳини ажратиб кўрсатган: кўздан кечириш, гувоҳлантириш, тинтув каби тергов ҳаракатлари” [30, С. 233].

Муаллифнинг кўздан кечириш баённомасини тузиш бўйича тавсиялари замонавий амалиётга жуда яқин: бунда кўздан кечириш ўтказилган кетма-кетликда кўздан кечирилган ҳар бир нарса-буюмни батафсил тавсифлаш ва ҳодиса

жойининг ўзида баённома тузиш тавсия этилган, бунда барча нарсалар аниқланган ва топилган вақтнинг ўзидаёқ баённомага киритилади. Ушбу тавсиялар тинтув, ашёвий далилларни қадоқлаш, сўроқ қилиш, ҳужжатларни текшириш ва бошқа усуллар батафсил кўриб чиқилган.

П.В. Макалинский далиллар билан ишлаш бўйича муайян криминалистик техника ва тавсияларни тавсифи билан бирга, уларни қўллаш масалалари ҳақида баён қилган. У кўздан кечириладиганда фотографиядан фойдаланиш ҳақида биринчилардан бўлиб тавсиялар ишлаб чиқди. У шундай деб ёзган: “Фотосурат жиноятчи номаълум бўлган қотиллик ҳолатлари бўйича кўздан кечирилганда фойдали бўлиши мумкин: бунда ҳар бир кичик нарса муҳимдир ва шу билан бирга қайси нарсаларга биринчи навбатда эътибор бериш кераклигини ўрганиш қийин. Фотосурат ҳеч нарсани четда қолдирмайди. Қолаверса, қанчалик виждонан ва пухта кўздан кечирилмасин, бир қарашда ҳамма нарсани фотосурат сифатида қабул қила олмаймиз” [31, С. 256-257].

Бундан ташқари, яна бир неча жиҳатларда, П.В. Макалинский Боркман усули ёрдамида оёқ изларининг гипсли нусхаларини олиш усулларини, сўнгра ҳужжатларни текшириш имкониятларини батафсил тасвирлаб берган. Унинг қўлланмасида бошқа тергов ҳаракатлари бўйича кўплаб криминалистик тавсиялар ҳам мавжуд.

XX асрнинг бошларидан сўнг, криминалистик тавсиялар процессуал жиҳатлардан ажрала бошлади ва процессуал мазмунларсиз, оддийгина тавсифланадиган бўлди.

С.В. Познышевнинг жиноят процесси бўйича дарслигида фақат ҳодиса жойини суратга олишнинг мақсадга мувофиқлиги, қўл изларини аниқлашнинг аҳамияти, антропометрик ўлчовнинг фойдалилиги ва айбланувчининг бармоқ излари ҳақида гап боради. Бу ҳаракатларни амалга ошириш усулларини муаллиф баён қилмайди; “у терговчига уларни амалга ошириш учун мутахассис ёки криминалистдан ёрдам сўрашни тавсия қилади” [32, С. 253].

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг эса 1994 йилга қадар 1959 йилги кодекс амалда бўлган бўлса-да, 1994 йил 22 сентябрдан бошлаш кўздан кечиришга оид нормалар кенг изоҳланган Жиноят-процессуал кодекс қабул қилинди.

Ушбу кодексда кўздан кечириш тушунчаси 75 марта ишлатилган, 16-боб кўздан кечириш тергов ҳаракатига бағишланган, 135-141-моддалар кўздан кечириш тартибини изоҳлашга қаратилган ҳисобланади.

Кодексдаги кўздан кечиришга оид нормаларнинг тадрижий ривожланиш даврийлигини таҳлил қиладиган бўлсак, мазкур нормаларга Кодекс қабул қилингандан бошлаб икки маротаба ўзгартириш киритилган. Биринчи ўзгартириш Жиноят-процессуал кодексининг 137-моддаси иккинчи қисмига Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 23 сентябрдаги ЎРҚ-411-сонли Қонуни билан киритилган бўлиб, унга кўра кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда ҳодиса содир бўлган жой жиноят иши қўзғатилишидан олдин кўздан кечирилган ҳолларда кечи билан етмиш икки соатда, алоҳида ҳолларда эса, ўн кун ичида жиноят ишини қўзғатиш ҳақида ёки қўзғатишни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилиниши лозимлиги тўғрисидаги норма қонунчиликдан чиқариб ташланган.

Сўнги ўзгартириш эса Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 6 сентябрдаги ЎРҚ-442-сонли Қонуни билан киритилган. Хусусан, мазкур Қонунга мувофиқ жиноят-процессуал қонунчилик янги институт – терговга қадар текширув институти билан тўлдирилди [33]. Шунга мос равишда, ЖПКнинг 136, 137, 139, 140 ҳамда 141-моддаларида ҳам терговга қадар текширувни амалга оширувчи орган мансабдор шахсининг ушбу тергов ҳаракатини амалга ошишга ваколатли эканлиги белгилаб қўйилди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси қабул қилингандан бошлаб то 2016–2017 йилларгача яъни 20 йилдан ортиқ давр давомида ушбу тергов ҳаракатига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилмаган. Шунингдек, 2017 йилдан ҳозирги кунга келиб ҳам ушбу ҳолат давом этмоқда. Шунга кўра, ушбу ҳолат жиноят-процессуал қонунчиликнинг кўздан кечиришга оид нормаларини замон талабларидан келиб чиқиб ривожлантириш лозимлигини кўрсатмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Законы Ману, ст. 44 глава VII. Интернет манзили: [www.http://ru.wikipedia.org/wiki](http://ru.wikipedia.org/wiki).
2. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. 4-е изд. – Спб., 1908. – С. 188.
3. Астанов И.Р. “Жиноят ишлари бўйича махсус билимлардан фойдаланишнинг процессуал ва криминалистик жиҳатлари” номли DSc докторлик диссертацияси. – Тошкент. 2020. 16 б.
4. Uematsu Tadashi. His-yüan chi-lu // Sung A Bibliography / Ed. By Y. Hervouet. – Honkong, 1978. – P. 186.
5. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. Иккинчи нашр. 3-жуз. 165 б.
6. Целцов М.А. Уголовный процесс. – М., 1948. – С. 306.
7. Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 255.
8. Толковый словарь Ожегова. URL: <https://slovarozhegova.ru/letter.php?charkod=209>.
9. Русская Правда (Пространная редакция) (утратила силу). URL: <http://drevne-rus-lit.niv.ru/drevne-rus-lit/text/russkaya-pravda-prostrannaya/russkaya-pravda-prostrannaya.htm>.
10. Сысоев Н.Г. Жандармы и чекисты. От Бекендорфа до Ягоды. М., 2002. С. 409-412.
11. Власов В.И. История судебной власти в России. М.: Компания спутник», 2003. С. 214.
12. Сыромятников Б.П. Очерки истории суда в древней и новой России // В Сб. Судебная реформа. С. 47-49. М., 1915. С. 133-137.
13. Статут Вялшага княства Лыоускага 1588 года: Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцыкл. ; рэдкал. І. П. Шамякш (гал. рэд.). Мшск: БелСЭ, 1989. С. 147.
14. Тихомиров М.Н., Епифанов П.П. Соборное уложение 1649 года. М.: Изд-во МГУ, 1961.

15. Юшков С.В. История государства и права России (IX – XIX вв.). Ростов-на-Дону, 2003. С. 568.
16. Артикул воинский (утратил силу). URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/articul.htm>.
17. Кустов А. М. История становления и развития Российской криминалистики. М., 2005. С. 39.
18. Кони А.Ф. Введение, «Систематическому комментарию к Уставу уголовного судопроизводства». Вып. 1. М., 1915; Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. СПб, 1910. СПб, 1996; Арсеньев В.К. Собр. Соч. Т. 2. Хабаровск, 1949.
19. Ганс Гросс. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепеч. И изд. 1908 г. М.: Лекс-Эст, 2002. С. 153-169.
20. Устав уголовного судопроизводства (утратил силу). URL: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137>.
21. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. М., 2000. С. 23-24, 323.
22. Бразоль Б. Л. Очерки по следственной части. История. Практика / Бразоль Б. Л. Петроград, 1916. 53 с.
23. Буринский Е. Современное состояние судебно-фотографической экспертизы // Юридическая газета. 1895. №. 72, 81, 90 и др.; Козлов Н.А. К вопросу о производстве экспертизы в суде // Судебная газета. 1894. № 39; Раценецкий С.В. Гипсовые слепки со следов // Вестник полиции. 1911. № 18; Сергеевский Н. Немые свидетели (практика осмотров) // Вестник полиции. 1907. № 1; Попов А. Осмотр места преступления // Вестник полиции. 19134. № 18; Дактилоскопия и антропометрия // Вестник полиции. 1908. № 42 и др.
24. Уголовно-процессуальный Кодекс РСФСР от 25 мая 1922 года (утратил силу). URL: <http://docs.cntd.ru/document/901757376>.
25. Уголовно-процессуальный кодекс Узбекской Советской Социалистической. Республики. ЦИК Советов УзССР 29 июня 1929 № 133—СУ 1929 № 24 ст. 95.
26. Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики. Волгоград, 1993. С. 144-154.
27. Уголовно-процессуальный Кодекс РСФСР от 27 октября 1960 года. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5601.htm.
28. Уголовно-процессуальный Кодекс РСФСР от 27 октября 1960 года. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5601.htm.
29. Баршев Я. Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству. СПб., 1841. С. 51.
30. Квачевский А. А. Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по судебным уставам 1864. Ч 2. СПб, 1867. С. 233.
31. Макалинский Н.В. Практическое руководство для судебных следователей, состоящих при окружных судах. Ч. 2. Вып. 1. СПб., 1901. С. 256-257.
32. Познышев С.В. Элементарный учебник русского уголовного процесса. М., 1913. С. 253.
33. Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 6 сентябрдаги ЎРҚ-442-сонли Қонуни тахририда — ЎР ҚХТ, 2017 й., 36-сон, 943-модда.